

Najstarsze wielkoskalowe mapy miast ziemi dobrzyńskiej

PRUSKI PORZĄDEK

Mapy miast ziemi dobrzyńskiej z przełomu XVIII i XIX w., głównie autorstwa geometrów i kartografów pruskich, wywarły znaczny wpływ na rozwój kartografii miejskiej tego regionu.

HENRYK BARTOSZEWICZ

Ziemia dobrzyńska od przełomu XIV i XV w. obejmowała obszar między Wisłą, Drwęcą i Skrwą oraz położoną na lewym brzegu Wisły enklawę nieszawską. Do rozbiorów Rzeczypospolitej ziemia ta składała się z trzech powiatów sądowych: dobrzyńskiego, lipnowskiego i rypińskiego. Jedyne gród funkcjonował w Bobrownikach, stolicą był Dobrzyń nad Wisłą, ale praktycznie funkcję tę pełniło centralnie położone Lipno. Po drugim rozbiorze zajęta przez Prusy ziemia dobrzyńska została włączona do powstałej w 1793 r. prowincji Prus Południowych, a w 1795 r. weszła w skład Prus Nowowschodnich. Na mocy postanowień pokoju tylżyckiego ziemia dobrzyńska stała się częścią Księstwa Warszawskiego (departament płocki), po Kongresie Wiedeńskim znalazła się w granicach Królestwa Polskiego.

Najstarszym miastem ziemi dobrzyńskiej jest Dobrzyń nad Wisłą, który otrzymał prawa miejskie w XIII w. W następnym wieku lokowano na prawie chełmińskim Górzno, Rypin i Lipno. Natomiast w XV w. nadano prawa miejskie trzem kolejnym miastom: Bobrownikom, Skępemu i Nieszawie. Liczna grupa miast polskich w pierwszej połowie XVI w. otrzymała potwierdzenie i odnowienie przywilejów lokacyjnych, w tym Dobrzyń nad Wisłą. Kolejne lokacje na tym obszarze miały miejsce do-

1. Plan von der jetzigen Lage der Stadt Lipno so nebst deren Environs Behufs eines anzufertigenden Retablissements Bau-Plans special aufgenommen worden im Jahr 1799, po 1799 r., b. a., około 1:2000, rkps, wbw, 77 x 84,5 cm, AGAD, Zb. Kart. 206-6.

2. Plan von der Stadt Rypin, 1799 r., W. H. Lüer, około 1:2000, rkps, wbw, 69,3 x 76 cm, AGAD, Zb. Kart. 333-24.

piero w drugiej połowie XVIII w., kiedy prawa miejskie otrzymały Radziki Wielkie i Dobrzyń nad Drwęcą oraz relokowano Kikół.

M iasta ziemi dobrzyńskiej na mapach małoskalowych i średnioskalowych pojawiają się od XVI w. Na mapie województwa płockiego i ziemi dobrzyńskiej sporządzonej w 1784 r. przez pułkownika Karla de Pertheesa, geografa króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, zaznaczono następujące miasta dobrzyńskie: Dobrzyń nad Wisłą, Bobrowniki, Górzno, Lipno, Nieszawę, Rypin i Skepe. Kartografowie pruscy dokonujący pomiarów i sporządzający mapy terenów zabranych Rzeczypospolitej na przełomie XVIII i XIX w. do miast zaliczają także Dobrzyń nad Drwęcą i Kikół.

Najstarsze zachowane mapy wielkoskalowe miast dobrzyńskich pochodzą z końca XVIII w., najczęściej z okresu pruskiego. Upadek Rzeczypospolitej Obojga Narodów przerwał działalność państwa, w tym także instytucji zajmujących się regulacją i przebudową miast oraz towarzyszącymi im pracami geodezyjnymi i kartograficznymi. Władzeaborcze wprowadziły nowe przepisy do-

tyczące zarówno spraw własnościowych, jak i regulacji miast oraz nowe prawo budowlane. Podjęto także szeroko zakrojone prace pomiarowe i kartograficzne na terenach zabranych Rzeczypospolitej. Największą aktywność w tym zakresie wykazywał rząd pruski. Zachowały się mapy wielkoskalowe miast ziemi dobrzyńskiej (Dobrzynia, Lipna i Rypina) powstałe w okresie okupacji pruskiej lat 1793-1806. Kartografia tego typu były wówczas sporządzane w celach porządkowych w zakresie spraw własnościowych, terytorialnych, urbanistycznych, architektonicznych i fiskalnych. Powstawały wówczas także mapy części miast, mapy miejskiej własności ziemskiej i plany sytuacyjne budowli.

M apy wielkoskalowe miast ziemi dobrzyńskiej pruscy geometryści królewscy i geometryści kamer krajowych sporządzali najczęściej na podstawie wcześniej dokonanych pomiarów na gruncie, chociaż nie należy wykluczyć, że posługiwali się również wcześniejszym, w tym polskim, materiałem kartograficznym. Większość map wielkoskalowych (planów urbanistycznych, w tym regulacyjnych i projektowych, map miast i okolic oraz map grun-

tów miejskich) powstawała jako część realizowanego przez władze programu kartowania ziem polskich przyłączonych do Prus w wyniku zaborów. Najstarsze mapy miast dobrzyńskich wykonano w końcu XVIII w., a większość – na początku XIX w. Wśród autorów map, którymi byli geometryści i kartografowie pruscy, możemy wyróżnić trzy grupy. Pierwszą, najliczniejszą, stanowili konduktorzy kamer ekonomicznych Prus Południowych i Prus Nowowschodnich (m.in. Alex, Böhm, Künzel, Pene Daniel Schiller i Ludwik Schweitzer), drugą – konduktorzy królewscy (m.in. Goepner, Wilhelm H. Lüer i Weishaupt) i trzecią – topografowie wojskowi i cywilni zajmujący się kartowaniem ziem polskich zagarniętych przez Prusy w drugim i trzecim rozbiórce Polski (m.in. F. B. Engelhardt).

W tym czasie kartografia wielkoskalowa sporządzano najczęściej wielobarwną techniką rękopiśmienną, tuszem i farbami (głównie akwarelowymi). Mapy opisywane były zwykle w języku niemieckim, czasami niemieckim i polskim. W przypadku map miast w granicach zabudowy stosowano skalę: od ok. 1:1500 do ok. 1:2000. Mapy przedstawiające grunty miejskie kreślono w skali ok. 1:5000.

Z okresu okupacji pruskiej zachowały się cztery mapy wielkoskalowe miast dobrzyńskich obejmujące swym zasięgiem terytorium miasta w granicach zabudowy i jego grunty. Wszystkie są planami sytuacyjno-regulacyjnymi. *Plan von der jetzigen Lage der Stadt Lipno so nebst deren Environs Behufs eines anzufertigenden Retablissemments Bau-Plans special aufgenommen worden im Jahr 1799* sporządzony przez konduktora królewskiego Wilhelma H. Lüera zachował się w postaci kopii (rys. 1) wykonanej w tym samym roku co oryginał przez nieznanego autora. Kopię sporządzono w celu naniesienia na niej projektu nowej, zmiennej regulacji. Na mapie zaznaczono granice miasta, granice działek (podano numery hipoteczne niektórych z nich) i granice wójtostwa. Naniesiono sieć hydrograficzną (rzekę Mień, stawy i błota) oraz komunikacyjną: rynek, ulice (podano ich nazwy), drogi (opisano ich kierunki). Oznaczono zabudowę, wyróżniając kościół św. Barbary, młyny, cegielnię i tartak. Rysunkiem symbolicznym zaznaczono kościół parafialny, usytuowany w pobliżu rynku. W legendzie objaśniono kolory użyte na planie dla oznaczenia gruntów ornych, łąk, moczarów, zarośli, piasków oraz zabudowań mieszkalnych

i zabudowań gospodarczych – w obu przypadkach z podziałem na kryte dachówką i gontem.

Druga z map wielkoskalowych miast dobrzyńskich wykonana w 1799 r. przez Wilhelma H. Lüera *Plan von der Stadt Rypin* zachowała się w oryginale (rys. 2). Naniesiono na niej sieć hydrograficzną (rzekę Rypienicę, kanały jezioro, stawy i bagna) oraz sieć komunikacyjną: rynek, ulice (nie podano ich nazw), drogi (opisano ich kierunki) i mosty. Wykreślono granice działek, zabudowę oznaczono w sposób zindywidualizowany, rozróżniając budynki według materiału budowlanego, oraz pokazano budynki projektowane. Wyróżniono i opisano ważniejsze budowle w mieście: ratusz, kościół św. Ducha, kościół św. Krzyża, kościół św. Barbary, szkołę żydowską, magazyn soli, młyn i cmentarz. Ponadto kolorami objaśnionymi w legendzie oznaczono grunty orne, ogrody, łąki, nieużytki, bagna, trzęsawiska oraz rozróżniono własność szlachecką, kościelną i miejską. Natomiast nie zachowała się kopia tego planu sporządzona na początku XIX w. przez geometrę przysięgłego Aleksandra Karollego w skali około 1:2000.

W listopadzie 1803 r. pruski konduktor królewski Penne wykonał kopię mapy Dobrzynia nad Wisłą *Charte von der Stadt Do-*

brzyn an der Weichsel (rys. 3) autorstwa Goeppnera (pruskiego konduktora królewskiego, inspektora biura pomiarów prowincji Prus Nowowschodnich), która najprawdopodobniej powstała w końcu XVIII w. Naniesiono na niej rzekę Wisłę i sieć komunikacyjną: place, ulice (podano ich nazwy) i drogi (opisano ich kierunki). Oznaczono podziały własnościowe, w tym granice działek, które opisano numerami hipotecznymi. Zaznaczono zabudowę, wyróżniając i opisując: klasztor Franciszkanów, kościół św. Stanisława, ruiny zamku i karczmę. W legendzie umieszczono objaśnienie kolorów, którymi na mapie oznaczono: działki, domy należące do Żydów i nowe działki.

Czwarta z zachowanych map wielkoskalowych miast dobrzyńskich z przełomu XVIII i XIX w., *Plan von der Stadt Dobrzyn bey Golub* (rys. 4), różni się zasadniczo od trzech pozostałych. Nie znamy ani daty jej powstania, ani autora. Najprawdopodobniej została sporządzona około 1800 r. Autorem mapy nie był żaden z ówczesnych, znanych geometrów pruskich, o czym świadczy prymitywna technika jej wykonania. Na mapie zastosowano dwa języki opisu – niemiecki i polski. Oznaczono podziały własnościowe (granice miasta Dobrzynia nad Drwęcą, granice działek), zabudowę (opisano gospodę i stodoły), sieć hydro-

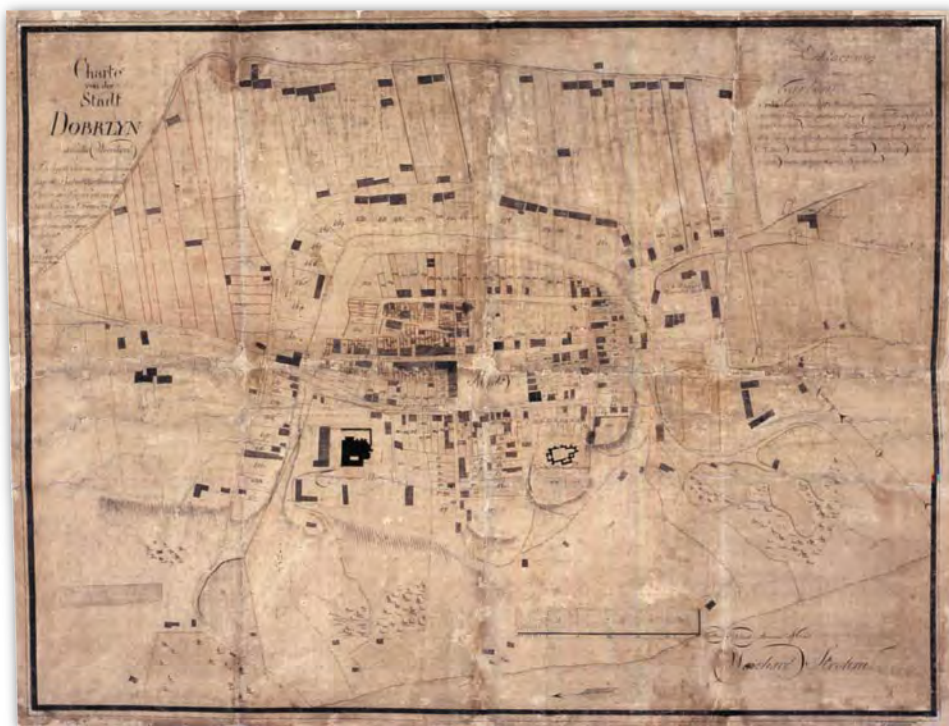
graficzną (rzekę Drwęcę i strumień) i komunikacyjną: ulice (podano ich nazwy), drogi i most; ponadto projekt regulacji. W legendzie mapy zawarto objaśnienie znaków literowych, którymi na mapie wyróżniono: zabudowania mieszczkańskie, zabudowania należące do Żydów, ratusz, manufakturę, drukarnię, farbiarnię, most i apreturę.

Oprócz tych czterech map wielkoskalowych na przełomie XVIII i XIX w. powstawały inne dobrzyńskie kartografiki miejskie, z których część zachowała się do dzisiaj. Z okresu pruskiego pochodzą cztery mapy gruntowe własności ziemskiej Bobrowniki i wsi graniczących z tym miastem. Wszystkie sporządzili geometrzy (pruscy konduktorzy królewscy) w tej samej skali ok. 1:5000. Przed 1799 r. powstała mapa folwarku należącego do starostwa Bobrowniki, nieznanego autora, zatwierdzona przez pruskiego kartografa królewskiego F. B. Engelhardta. Obejmuje ona folwark i jego grunty (oznaczono trójpółówkę), ogrody i łąki. Zaznaczono na niej granice z miastem Bobrowniki oraz z wsiami: Polichnowo i Bógpomóż Nowy, a także zamek bobrownicki. Naniesiono sieć hydrograficzną (rzekę Wisłę, stawy i kanały) oraz drogi.

Drugą z nich, mapę kolonii Białe Błota należącej do starostwa bobrownickiego, wykonał na przełomie 1797 i 1798 r. konduktor Zindel. W 1797 r. Goeppner sporządził mapę wsi: Gnojno, Celiny, Zawady, Zamyślin, Joanne, Osiny i Wąkole, na której oznaczono granice z miastem Bobrowniki. Czwarta mapa, rewiru leśnego Bobrowniki, powstała w 1805 r., a jej autorem jest konduktor Gebauer (senior). Wśród map wielkoskalowych dotyczących Lipna zachowała się sporządzona w 1800 r. przez konduktorów kameralnych Reichenbechera i Feuerherna mapa w skali około 1:5000 obejmująca swym zasięgiem wójtostwo lipnowskie i jego grunty, na której zaznaczono granice wójtostwa z miastem.

Nie wszystkie mapy wielkoskalowe w okresie okupacji pruskiej końca XVIII i początku XIX w. były wykonywane przez pruskich konduktorów królewskich i kameralnych. Sporządzali oni głównie urzędową dokumentację kartograficzną. Mapy wielkoskalowe były zazwyczaj mapami inwentaryzacyjnymi, kreślonymi najczęściej w przypadku zmiany właściciela, i planami regulacyjnymi. Geo-

3. *Charte von der Stadt Dobrzyn an der Weichsel*, 1803 r., Penne, około 1:1750, rkps, wbw, 67, 8 x 50,5 cm, AGAD, Zb. Kart. 524-6.

metry pruscy bądź polscy pozostający w służbie pruskiej sporządzali także mapy sądowe, w tym mapy gruntowe. Działali wówczas także geometrzy prywatni, rozpoczynający karierę zawodową jeszcze w okresie przedrozbiorowym, którzy swój zawód wykonywali także po 1793 r. W okresie okupacji pruskiej kreślili oni mapy gruntowe, w tym mapy sporów granicznych oraz plany sytuacyjne niewielkich, prywatnych inwestycji budowlanych. Do tej grupy należy zaliczyć dwie mapy w skali 1:5000 ukazujące miejsce sporne pomiędzy miastem Lipnem a wsią Jastrzębie wykonane 23 października 1800 r. przez majora Jana Nepomucena Czackiego, wybitnego geometrę i kartografa królewskiego okresu panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Mapy te są prawie identyczne i należy traktować obie jako oryginały, ponieważ ponad wszelką wątpliwość zostały sporządzone jednocześnie, każda z nich dla jednej ze stron sporu. Różnią się orientacją i w niewielkim zakresie treścią.

Do tej grupy kartografików miejskich ziemi dobrzyńskiej należy również zaliczyć dwie mapy własności ziemskiej miasta Dobrzynia nad Drwęcą, obie w skali 1:5000. Pierwszą z nich, mapę dóbr i lasów miasta Dobrzynia oraz wsi Sokołowo i Białkowo, sporządził 18 li-

4. Plan von der Stadt Dobrzin bey Golub, około 1800 r., b. a., około 1:1460, rkps, wbw, 54,8 x 41,7 cm, AGAD, Zb. Kart. 406-12.

stopada 1801 r. również geometra Czacki. Na mapie tej w sposób symboliczny zaznaczono miasto Dobrzyń. Mapę zaopatrzone w rejestr pomiarowy. Druga z tych map została wykonana w czerwcu 1806 r. przez geometrę Kowalskiego. Obejmuje ona swym zasięgiem terytorialnym część gruntów Dobrzynia.

Mapy miast ziemi dobrzyńskiej z przełomu XVIII i XIX w., głównie autorstwa geometrów i kartografów pruskich, wywarły

znaczny wpływ na rozwój kartografii miejskiej tego regionu. Nie zachowały się wcześniejsze plany urbanistyczne miast dobrzyńskich, co może świadczyć o tym, że plany takie nie istniały lub ich tworzenie nie miało charakteru działań planowych. Właśnie takie działania podjęły władze pruskie. Dlatego zachowały się z tego okresu plany sytuacyjno-regulacyjne wszystkich znaczących miast dobrzyńskich. Wprawdzie nie zachował się oryginał, ani sporządzona równocześnie kopia pruskiego planu ogólnego Bobrownik, to jednak nie ulega wątpliwości, że niedatowana mapa tego miasta powstała przed 1820 r. była bądź odrysem dzieła wcześniejszego, bądź przy jej kreśleniu wykorzystano takie dzieło. *Plan poprawney budowy miasta Bobrowniki* nieznanego autora (rys. 5), poświadczony został w zakresie dokładności pomiaru przez Juliusza Kolberga, wybitnego polskiego kartografa doby konstytucyjnej Królestwa Polskiego. O pruskiej genezie planu świadczy między innymi jego skala – 1:2000. W okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego skali tej w przypadku tego typu kartografików praktycznie nie używano. Na mapie tej, podobnie jak na planach miast z okresu pruskiego, została skonstruowana legenda. Pomimo opisanie jej treści w języku polskim zastosowana terminologia podobna jest do tej, której używali geometrzy pruscy.

Wszystkie zachowane w zbiorach polskich kartografiki miejskie ziemi dobrzyńskiej z lat 1793-1806 przechowywane są w Zbiorze Kartograficznym Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie.

5. Plan poprawney budowy miasta Bobrowniki, 1820 r., b. a., około 1:2000, rkps, wbw, 68,8 x 59,2 cm, AGAD, Zb. Kart. 186-17.

